

Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Հայ ազգագրական գիտությունը խորհրդային շրջափուլ թևակոխեց իբրև պատմամշակութային գիտության լիովին կազմավորված բնագավառ: Խորհրդային կարգերի հաստատումով սկսվեց հայագիտության զարգացման նոր փուլ՝ Հայաստանում գիտության մյուս բնագավառների հետ միասին բարենպաստ պայմաններ և զարգացման լայն հեռանկարներ ստեղծվեցին նաև ազգագրական գիտության համար: Նյութական հնարավորություններ ու հեռանկարներ բացվեցին ինչպես գիտահետազոտական, այնպես էլ դաշտային բանահավաքչական աշխատանքների ծավալման համար¹: Այն, ինչ նախկինում ինքնուրույն պետականության բացակայության պատճառով մեզանում կատարվում էր առանձին անհատների և ազգագրական, գավառագիտական և նման ընկերությունների նախաձեռնությամբ ու ջանքերով, սկսեց իրականացվել պետական հոգածությունը՝ վայելող համապատասխան հիմնարկների ու բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ծրագրված, հետևողական գործունեությամբ: Խորհրդային ազգագրության խնդիրների ու հեռանկարների, սոցիալիստական գյուղի վերափոխումների անդրադարձների վերաբերյալ պահանջներ էին առաջ քաշվում միութենական ազգագրության կողմից²: Սոցիալիստական գաղափարաբանության հիմնական պահանջներին համապատասխան քաղաքականացվում էր հասարակական գիտությունների ուսումնասիրությունը, գլխավոր խնդիրն էր դառնում պետական իշխանության ու կոմունիստական կուսակցության վարած քաղաքականության քարոզչությունը, սոցիալիստական վերափոխումները ներկայացնելը: Գաղափարական այս պարտադրանքի պայմաններում հայագիտության, այդ թվում նաև ազգագրական գիտության ապահով և անկաշկանդ զարգացումը ըստ էության դարձավ անհնարին: Այդուհանդերձ, հայ ազգագրական գիտության ձեռքբերումները խորհրդային տարիների ակնառու էին: Խորհրդային շրջանում հայ ազգագրության ընթացքը նույնպես կարելի է բաժանել զարգացման երկու ժամանակաշրջանի.

ա) 1920-1940-ական թթ., երբ տակավին գործում էին դեռևս նախահեղափոխական շրջանից հայտնի բազմավաստակ ազգագրագետներ և բանագետներ (Ե. Լալայան, Խ. Մամուլեյան, Մտ. Լիսիցյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Օրբելի և այլք), որոնք հավաքչական գործունեությանը զուգընթաց հրատարակեցին մի շարք ընդհանրացնող աշխատություններ:

բ) 1950-1980-ական թթ., երբ ասպարեզ եկավ ազգագրագետների նոր սերունդ, որը հենվելով ավանդականի վրա, գիտության տվյալ ժամանակաշրջանի պահանջներին համապատասխան, ծավալեց հավաքչական և հետազոտական լայն

¹ Տե՛ս Է. Կարապետյան, Դ. Վարդույան, О некоторых задачах армянской советской этнографии, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1952, № 1, էջ 67-74:

² Տե՛ս Ս. Պ. Գոլոսով, Основные задачи и путь развития советской этнографии, «Институт этнографии, краткие сообщения» М.-Л., 1950, № XII:

գործունեություն Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնում ու Մարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր-Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով ողջ պատմական Հայաստանում և Անդրկովկասում փակվեցին ազգագրական հրատարակչությունները, Հայոց ազգագրական ընկերությունը և նրա գործունեությանը նպաստող կազմակերպությունները: Նահատակվեցին կամ ցաքուցրիվ եղան նախախորհրդային շրջանում հայտնի բազմաթիվ ազգագրագետ-բանահավաքներ, որոնք համախմբված էին հատկապես «Ազգագրական հանդես»-ի շուրջը: Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանին վիճակված էր ամեն ինչ նորից սկսել³: Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին նոր կադրերի մեծ պակաս կար, բուհերի ուսումնական ծրագրերում բացակայում էր ազգագրագետ կադրեր պատրաստելու պահանջը, Մոսկվայի և Լենինգրադի բուհերում շատ թույլ էր կովկասագիտական առարկաների դասավանդման մակարդակը, հույս չէր ներշնչում դրանցում հայ ազգագրագետ կադրեր պատրաստելու գործընթացը: Մի կողմից երկրի տնտեսական ծանր վիճակը, մյուս կողմից կադրերի պակասը բացասաբար էին անդրադառնում հայ ազգագրության հավաքչական և գիտահետազոտական աշխատանքները արդյունավետ իրականացնելու վրա: Հարկավոր էր մի նյութական հիմք, որի վրա հենվելով հնարավոր կլինեք ստեղծել ու աճեցնել նոր ազգագրական կադրեր: Խորհրդային ժամանակաշրջանում 1920-1930-ական թթ. դժվարին նյութական պայմաններում, բայց պետության անմիջական իրավասությամբ, այդուհանդերձ նախորդ սերնդի անբասիր աշխատանքով ազգագրական գիտության զարգացման հնարավորություններ ստեղծվեցին:

Երվանդ Լալայանի 1920-ականթթ. գործունեությունը:

Խորհրդային շրջանում ազգագրական գիտության արդեն ձևավորված հիմնական սկզբունքների մի մասը պահպանվեց, սակայն զգալի էին նաև արձանագրված փոփոխությունները: Այս հարցում անուրանալի է անվանի ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի վաստակը: Պատմաազգագրական շրջանացման և Ե.

---

³ Տե՛ս **Лисициан Ст.**, Армянская этнография за 15 лет, «Советская Этнография» (այսուհետ՝ ՇԵ), 1936, № 4-5, էջ 270-274, **Է. Վարապետյան, Դ. Վարդումյան**, Սովետահայ ազգագրության մի քանի խնդիրների մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1952, № 1, էջ 67-74, **Вардумян Д. С.**, Этнографическая работа в Армении в 5-6 пятилетиях, ՇԵ, 1956, № 3, էջ 146-148, **Խույնի**, Армянская этнография за годы Советской власти, ՇԵ, 1962, № 5, էջ 111-116, **Խույնի**, Ազգագրություն / «Գիտությունը Հայաստանում 50 տարում», ՀՍՍՀ ԳԱ հր., Եր., 1973, էջ 65-70, **Карапетян Э. Т.**, К 60-летию армянского этнографического периодического издания «Азагракан андес», ՇԵ, 1956, № 2, էջ 111-114, **Мелик-Пашаян К.В.**, Жизнь и деятельность Эрванд Лалаяна, ՇԵ, 1965, № 2, էջ 135-146, **Խույնի**, Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 100-ամյակ առթիվ), «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1965, № 4, էջ 31-42, **Ա. Օղաբաջյան**, Խաչիկ Սամվելյանը ազգագրագետ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1958, № 11, էջ 33-42, **Վ. Բրդյան**, Ազգագրություն (հայագիտությունը 50 տարում), Եր., 1970, էջ 195-229, **Դ. Վարդումյան**, Ազգագրություն, ՊԲՀ, 1970, № 4, էջ 135-145, **Խույնի**, Հայ ազգագրությունը Ի դարում, «Բազմավեպ», 1-4, 2003, էջ 451-465, **Վ. Վ. Մելիք-Փաշայան**, Սովետահայ ազգագրության անցած ուղին, ՊԲՀ, 1968, № 11, էջ 54-67:

Լալայանի մշակած սկզբունքով հետազոտությունները⁴ շարունակվեցին նաև խորհրդային շրջանում: XIX դարի վերջին քառորդից արմատավորված պատմահամեմատական մեթոդի կիրառությունը զարգացման լայն հեռանկարներ բացեց հայագիտության բոլոր բնագավառների, այդ թվում հայ ազգագրական գիտության առաջընթացի համար:

1920-ական թթ. Ե. Լալայանը ազգագրորեն, տեղագրորեն և հնագիտորեն հետազոտեց Կոտայքի շրջանը, մշակեց անցյալում իր կուտակած հարուստ ազգագրական նյութը: Հայաստանի գիտության և արվեստի ինստիտուտի միջոցներով նախ 1926 թ., ապա 1928 թ. Ե. Լալայանը գործուղվեց Կոտայքի շրջան: 1926 թ. ամռանը 40 օր մնալով գիտարշավը հայտնաբերեց և գրի առավ շուրջ 400 հին ու նոր ժողովրդական քառյակներ, հինգ տասնյակ հեքիաթներ, գրույցներ ու առակներ⁵: Կոտայքում կատարված դիտարկումների մի մասը հրատարակվեց ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի (ՀԳԱԻ) տեղեկագրում⁶: Այստեղ նա իր կնոջ՝ Հայկանուշ Հարությունյանի և բանահավաք Շահեն Կուժիկյանի օգնությամբ գրի առավ սոցիալական հարաբերությունների, կրոնական պատկերացումների վերաբերյալ մեծ քանակությամբ ազգագրական և հատկապես բանահյուսական նյութեր: Ե. Լալայանը ստանձնել էր ոչ միայն նորաստեղծ թանգարանի, հատկապես ազգագրության բաժնի հոգսերը, այլև Երևանի և Արարատյան հովտի ազգագրության ուսումնասիրությունը: Նրա ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև Երևանի գավառագիտական թանգարանի կազմակերպումը: Նա շարունակում է պեղումները Էլառում:

Ե. Լալայանի այդ տարիների հնագիտական ու ազգագրական ուսումնասիրությունների արդյունքներն ամփոփվեցին «Նիժի և Վարդաշենի ուտիները ազգագրական տեսակետից»⁷, «Տղաբերքի սովորությունների զարգացումը հայոց մեջ»⁸, «Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում»⁹ հոդվածներում, «Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում»¹⁰ (Եր., 1931) մենագրությունում: Իր հնագիտական աշխատանքները ամփոփող այս գրքում Լալայանը նկարագրել և արժևորել է իր պեղած բրոնզեդարյան փոխադրամիջոց սայլը, որ գտնվել էր Սևանա լճի ավազանում: Փաստորեն, սա փոխադրամիջոցների վերաբերյալ թերևս առաջին հաղորդումն էր: Դրա կարևո-

⁴ Տե՛ս Ե. Լալայան, Ջավախք, «Ազգագրական հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ), Շուշի, 1896, գ. 1, էջ 117-378, **նույնի՝** Վարանդա, ԱՀ, Թիֆլիս, 1997, գ. 2, էջ 5-255, **նույնի՝** Միսիան, ԱՀ, Թիֆլիս, 1898, գ. 3, էջ 105-272, **նույնի՝** Ջանգեզուր, ԱՀ, Թիֆլիս, 1898, գ. 4, էջ 7-117, Գանձակ, ԱՀ, Թիֆլիս, 1899, գ. 5, էջ 213-260, **նույնի՝** Բորչալու, ԱՀ, Թիֆլիս, 1902, գ. 9, էջ 197-262, **նույնի՝** Գողթն, ԱՀ, Թիֆլիս, 1905, գ. 12, էջ 109-174, **նույնի՝** Վայոց-ձոր, ԱՀ, Թիֆլիս, 1906, գ. 14, էջ 133-155, **նույնի՝** Նոր- Բայազետ, ԱՀ, Թիֆլիս, 1907, գ. 16, էջ 8-65, **նույնի՝** Վասպուրական, ԱՀ, Թիֆլիս, 1910, գ. 20, էջ 116-212, **Лалаян Е.** Ванский випайет (Васпуракан), СМОМПК, 1915. Вып. XLIV. Отд. Второй, էջ 1-84, **նույնի՝** Մուշ-Տարուն, ԱՀ, Թիֆլիս, 1917, գ. 26, էջ 155-175: Տե՛ս նաև Ե. Լալայան, Երկեր 5 Հատորով, հ. 1, Եր., 1983, հ. 2, Եր., 1988, հ. 3, Եր., 2004:

⁵ Տե՛ս Ե. Լալայան, Կոտայք (հաշվետվություն), ՀՍԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի (այսուհետ՝ ՀԳԱԻ) «Տեղեկագիր», 1927, № 2, էջ 220-225:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, № 1, Եր., 1926:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, 1930-31, № 4-5:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, 1928, № 3:

¹⁰ Ե. Լալայան, Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Եր., 1931:

րությունը նկատի ունենալով է, որ այն պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: «Նիժի և Վարդաշենի ուտիները ազգագրական տեսակետով» հողվածում հեղինակը համառոտակի նկարագրում է Նիժի և Վարդաշենի տեղագրությունը, բուսական և կենդանական աշխարհը, ուտիների ծագման մասին եղած տեսակետները: Սոցիալական երևույթներին անդրադառնալիս ուշագրավ տվյալներ է բերում ուտիների տոհմական հնավանդ սովորությունների, կենցաղի մասին: «Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում» հետազոտության մեջ Ե. Լալայանը անդրադառնում է հուղարկավորության ձևերին և նրանց հետ կապված սովորություններին: «Տղաբերքի սովորությունների զարգացումը Հայոց մեջ» հողվածում գիտնականը, օգտագործելով իր երկար տարիների ընթացքում հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերը, ինչպես նաև համեմատական ազգագրության հարուստ տվյալները, հանգամանորեն բացահայտում է տղաբերքի սովորությունների էվոլյուցիան՝ սկսած հնագույն շրջանից մինչև XX դարի սկիզբը:

Անգնահատելի են գիտնականի հետազոտական աշխատանքները հայ ժողովրդական մշակույթի՝ հնագիտության և բանահյուսության ոլորտներում ևս, որոնք սույն հողվածի խնդիրներից դուրս են, թեև Ե. Լալայանը բանահյուսությունը դիտում էր որպես ազգագրության մի անբաժանելի օղակ, ուստի պատահական չէ, որ ազգագրական հետազոտությունների մեջ մեծ տեղ էր հատկացրել նաև բանահյուսական նյութերին: Ըստ նրա՝ բանահյուսական նյութերը լրացնում ու լուսաբանում են քննարկվող այս կամ այն պատմաազգագրական շրջանի ընտանեկան-հասարակական բարքերն ու հավատալիքները: Նույն կերպ հնագիտությունը ոչ այլ ինչ է, քան նախապատմական ազգագրություն, որն իր բոլոր խնդիրների սկիզբը որոնում է հնագիտության մեջ¹¹:

Ե. Լալայանի թանգարանաստեղծ գործունեությունը:

1920-1940-ական թթ. ազգագրական գործն ամբողջությամբ կենտրոնացվեց Երևանում ստեղծված Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց քիչ անց Հայաստանի լուսժողկոմատը կարևորեց կենտրոնական թանգարան հիմնելու հարցը: Այցելուների համար բացվել է 1921 թ. օգոստոսի 20-ին՝ Գեղարվեստական թանգարան անվանմամբ: Առաջին վարիչը Վ. Ախիկյանն էր, իսկ երկու ամիս անց՝ Մարտիրոս Մարյանը: Թանգարանի առաջին ցուցանմուշները Հայաստանի կառավարության գնած գեղարվեստական մի քանի տասնյակ կտավներն էին: Նույն թվականի ձմռանը Ե. Լալայանը Թիֆլիսից Երևան տեղափոխեց Կովկասի Հայոց ազգագրական ընկերության՝ Ե. Լալայանի ջանքերով հիմնված թանգարանն ու մասնագիտական գրադարանը՝ 20 հազար գրքով: Լուսժողկոմատի հանձնարարությամբ Ե. Լալայանի անմիջական ղեկավարությամբ թանգարանում կազմակերպվեցին հնագիտական և ազգագրական բաժինները և նա էլ դարձավ դրանց առաջին վարիչը: Տասնյակ տարիների ընթացքում Ե. Լալայանի և «Հայոց ազգագրական ընկերության» երազանքը ազգային թանգարան ունենալու մասին վերջապես իրականանում է: 1922 թ. Մոսկվայից Երևան տեղափոխվեցին նաև Լազարյան

¹¹ Տե՛ս **Վ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Ա. Մ. Նազարյան**, Երվանդ Լալայանի կյանքն ու գիտական գործունեությունը / **Երվանդ Լալայան**, Երկեր հինգ հատորով, հ. 1, էջ 18, 28-29: Հայաստանի պատմության թանգարանը հիմնադրվել է Հայաստանի առաջին հանրապետության պաշտամենտի ընդունած օրենքով (№ 439, 09.09.1919թ.) և կոչվել է Ազգագրական-մարդաբանական թանգարան-գրադարան:

Ճեմարանի՝ պատերազմի տարիներին այնտեղ պահված թանգարանային արժեքները, այդ նույն թվականին Ե. Շահագիզի ջանքերով՝ Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքի հնությունների թանգարանային հավաքածուները: Այս ամենը կենտրոնանալով Գեղարվեստի թանգարանում՝ փոխեց նրա բովանդակությունը, ուստի նույն թվականի վերջերին թանգարանը վերանվանվեց Պետական կենտրոնական թանգարան: Թանգարանը այնուհետև հարստացավ այլ տեղերից ձեռք բերված մի շարք արժեքներով, այդ թվում նաև պատմագրական արխիվային նյութերով: Կենտրոնական թանգարանում ձևավորվեցին հնագիտական, ազգագրական, գեղարվեստական և պատմագրական բաժինները՝ հանձնրվելով ՀՄԽՀ լուսժողովարանի իրավասությանը և ղեկավարվելով հատուկ խորհրդի կողմից¹²: 1922 թ. վերջերին Ս. Սարյանի զբաղվածության պատճառով Ե. Լալայանը ժամանակավորապես դարձավ թանգարանի տնօրենը: Նա 1926 թ. այստեղ տեղափոխեց «Անվոն Հնադարանի» բեկորները, որը Առաջին աշխարհամարտի ծանր օրերին մեծ դժվարությամբ հասցվել էր Սանահին: 1929 թ. թանգարան տեղափոխվեց XIX դ. վերջերին Մ. Խրիմյանի կազմած Էջմիածնի վանքի Ազգագրական թանգարանը: Թանգարանի հավաքածուները (15289 առարկա) համալրվեցին Հայաստանի և Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններից գիտարշավների միջոցով պարբերաբար հավաքված իրերով և Երևանի զանազան գերատեսչությունների ունեցած նյութերով: Հավաքված հնագիտական և ճարտարապետական նոր նյութերը հնարավորություն տվեցին ստեղծելու նաև ճարտարապետական բաժին (1930 թ.), որի առաջին վարիչը դարձավ Թ. Թորամանյանը: Սրանով բոլորվեց Պետական կենտրոնական թանգարանի կազմակերպման առաջին շրջանը: 1931թ. այն վերանվանվեց Կուլտուր-պատմական թանգարան: 1935 թ. ՀԿԿ կենտկոմի հրամանով մայր թանգարանի հավաքածուների հիման վրա ստեղծվեցին ինքնուրույն թանգարաններ. 1. Գեղարվեստական բաժնի (ղեկավար՝ Դրամբյան) հիման վրա կազմակերպվեց Կերպարվեստի թանգարանը (այժմյան Հայաստանի ազգային պատկերասրահը), 2. գրական բաժնի հիման վրա ձևավորվեց Գրական թանգարանը (այժմյան՝ Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան), 3. հնագիտության, ազգագրության և ճարտարապետության բաժինների հիման վրա էլ մայր թանգարանը 1935 թ. վերանվանվեց Պետական պատմական թանգարան: 1939 թ. Պետական պատմական թանգարանը Լուսժողովարանի համակարգից անցավ ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի համակարգ՝ դառնալով նրա գիտահետազոտական հաստատություններից մեկը: Այնուհետև թանգարանը նոր անվանափոխումների ենթարկվեց. 1962թ. Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, 2003 թ. Հայաստանի պատմության թանգարան:

Թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչը ի սկզբանե մինչև 1928 թ. Ե. Լալայանն էր, իսկ 1928-1946 թթ.՝ Ստ. Լիսիցյանը: Թանգարանն էր հիմնականում կազմակերպում գործողումները և գիտարշավները 1930-ական թթ.: Գիտական արշավների հիմնական նպատակը թանգարանային արժեքներ, առանձնապես երկրագործական գործիքներ, արտադրամիջոցների տարատեսակներ ձեռք բերելն էր: Աշխատանքները իրականանում էին Ստեփան Լիսիցյանի ղեկավարությամբ: Այդ տարիներից այստեղ պահվում են զգեստներ, զարդեր, ասեղնագործ

¹² Տե՛ս Վ. Բրոյան, Հայկական ՍՍՌ պետականպատմական թանգարան, «Էջմիածին», 1947, № 7-8:

բանվածքներ, գորգեր, արծաթյա և ոսկյա բազմապիսի պարագաներ, արհեստի ու երկրագործության գործիքներ, տնային պարագաներ, պաշտամունքային առարկաներ, հայկական դրամների հարուստ հավաքածու, նեգատիվների ու լուսանկարների ֆոնդեր, գիտական նյութերի արխիվ և այլն: Թանգարանում պահպանվում է 400.000 առարկայից բաղկացած ազգային հավաքածու: Թանգարանի հավաքածուները համարվում են հիմնականում Հայաստանի տարածքի հնավայրերից հայտնաբերված գտածոներով, գնումներով, նվիրատվություններով: Թանգարանը ներկայացնում է Հայաստանի մշակույթի և պատմության ամբողջական պատկերը նախապատմական ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Ազգագրական բաժինը կրում է իր լավագույն ղեկավարներից մեկի՝ Ստ. Լիսիցյանի անունը:

Հայաստանի գիտության և արվեստի ինստիտուտի հիմնումը:

Խորհրդային Հայաստանի գիտական առաջին հիմնարկը հիմնվում է 1921թ. փետրվարին Էջմիածնում՝ «Կուլտուր-պատմական ինստիտուտ» անվամբ՝ գիտականորեն Հայաստանի ժողովրդական մշակույթի ուսումնասիրության նպատակով¹³: 1922թ. մայիսից ինստիտուտը վերանվանվում է Հայաստանի գիտական ինստիտուտ՝ հետևյալ բաժանմունքներով. ա) հնագիտական, ազգագրական, գեղարվեստական, պատմության, բ)լեզվագիտական և ցեղաբանական, գ)բանասիրական, դ)պատմական-հասարակագիտական: 1925 թ. հունվարին այն ակադեմիական կառուցվածքով վերածվում է բարձրագույն գիտահետազոտական հիմնարկի՝ ՀՄԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի (նախագահ՝ Մ. Աբեղյան): Ինստիտուտի գիտական տեղեկագրում էր հրատարակվում 1920-30-ական թթ. ազգագրական, հնագիտական, բանագիտական աշխատությունների զգալի մասը: Ինստիտուտը 1926-28 թթ. հատուկ գիտական արշավախմբեր է կազմակերպում: Նրանցից մեկը, ինչպես նշել ենք, գլխավորում է Ե. Լալայանը: Մյուս գիտարշավը՝ երաժշտագետ Սպիրիդոն Մելիքյանի գլխավորությամբ, Ախտայի (Հրազդան) և Կոտայքի գյուղերում հայտնաբերում ու ձայնագրում է շուրջ հիսուն ժողովրդական երգ¹⁴: Հաջորդ տարի՝ 1927 թ. ամռանը և 1928 թ. նույն գիտարշավը Թալինի, Ապարանի, Ստեփանավանի, Փամբակի շրջաններում գրի են առնում ևս 358 ժողովրդական երգ: Ինստիտուտը գնահատելի աշխատանք է կատարում ավանդական հայ բանահյուսության թանկարժեք նշխարների հայտնաբերման և գրառման, մշակման ու հրատարակման ուղղությամբ¹⁵: 1931 թ. Հայաստանի գիտության և արվեստի ինստիտուտի հիմքի վրա կազմակերպվում է Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը, որն իր առաջնահերթ խնդիրն է համարում կորստյան ենթակա ազգագրական և բանահյուսական նյութերի հայտնաբերումը, գրառումը և ուսումնասիրությունը: Այնուհետև այս աշխատանքները

¹³ Այն ղեկավարելու համար հիմնված գիտական կոլեգիայում ընդգրկվում են Լևոն Մարգարյանը (նախագահ), Մենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը (Մատենադարանի վարիչ), Լևոն Լիսիցյանը (թանգարանի վարիչ): Շատ չանցած նրանց փոխարինում են ճանաչված մտավորականներ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Գ. եպիսկ. Հովսեփյանը, Խ. Սամունյանը: Նույն թվականին ինստիտուտը վերանվանվում է Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի: Նրանում ներգրավվում են նաև Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), Թ. Թորամանյանը, Գր. Չուբարյանը և այլք:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 227 (Սպ. Մելիքյանի զեկուցում-հաշվետվությունը):

¹⁵ Տե՛ս Ա. Տ. Ղանալանյան, Սովետահայ բանագիտությունը հիսուն տարում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1970, № 3, էջ 13-32:

շարունակում է Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտին փոխարինած Հայաստանի պատմության և գրականության ինստիտուտը 1934-1939 թթ.:

Ազգագրության բնագավառում 1920-ական թթ. կեսերին կարևոր դեր խաղաց նաև ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտը, որը գտնվում էր Թիֆլիսում: Այստեղ աշխատում էին հայ ազգագրությամբ ու հնագիտությամբ զբաղվող մի շարք գիտնականներ, այդ թվում՝ Ստ. Լիսիցյանը, Լևոն Մելիքսեթ-Քեկը: Վերոհիշյալ հաստատությունները անհատական ուղևորությունների, գործուղումների ու խմբարշավների միջոցով հսկայական գործ կատարեցին թանգարանային արժեքների ձեռքբերման և ազգագրական նյութեր գրի առնելու տեսակետից:

Հայագիտության հետագա զարգացման տեսակետից կարևոր նվաճումներից էր պատմության և գրականության ինստիտուտի (1935 թ.), նույն տարում ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի հիմնումը, որոնց վրա 1943 թ. հիմնվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան:

Ազգագրական գիտության զարգացման, մասնագետ կադրերի պատրաստման տեսակետից նշանակալից դեր է խաղացել Երևանի պետական համալսարանը: ԵՊՀ-ն, իր գոյության տարիներին զարգանալով ու հզորանալով, դարձել է հանրապետության ուսումնագիտական ու կրթամշակութային խոշոր կենտրոն, ակնառու նվաճումներ գրանցել Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտներում, այդ թվում՝ պատմաբան-ազգագրագետ Բարձրորակ կադրեր պատրաստելու գործում: Դեռևս 1930-40-ական թթ., որոշ ընդմիջումներով, «Ազգագրություն» առարկան դասավանդում էր պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանը: Նրա մահից (1947) հետո երկար ժամանակ այդ առարկան ուսումնական պլաններից դուրս էր մնացել, որը վերականգնվեց 1964-1965 ուս.տարում:

1920-30-ական թթ. եռանդուն կերպով իր ազգաբանական գործունեությունը շարունակեց Խաչիկ Սամուելյանը: Ե. Լալայանը, Խաչիկ Սամուելյանը, Ստ. Լիսիցյանը հայտնի էին նախախորհրդային շրջանից հայագիտությանը մատուցած ծառայությունների համար: Հարուստ գիտելիքների հիմքով, նրանք կարողացան հարմարվել ժամանակի պահանջներին, վերաիմաստավորված ներկայացնելով իրենց հետազոտությունների արգասիքները, նորովի ծավալելով նաև դաշտային հավաքչական, թանգարանային-ցուցադրական աշխատանքները:

Խաչիկ Սամուելյան (1873-1940)¹⁶:

¹⁶ Ծնվել է 1873 թ. Արիմի Կերչ քաղաքում: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թեոդոսիայի գիմնազիայում: 1895-1900 թթ. սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի իրավաբանական ֆակուլտետը, 1901-1903 թթ. ուսանել է Ենայի (Գերմանիա) համալսարանում, սպա բնակություն է հաստատել Թիֆլիսում և 1907 թ. զբաղվել է լրագրությամբ: 1904-1907 թթ. եղել է «Кавказское сельское хозяйство» ամսագրի պատասխանատու քարտուղարը: 1907-1908 թթ. զբաղեցրել է Գևորգյան ձեմարանի դասախոսի, 1909-1921 թթ.՝ Նոր Նախիջևանի թեմական, Թիֆլիսի առևտրական դպրոցներում ուսուցչի, Շուշիի, Բաքվի, Ալեքսանդրապոլի դպրոցների տեսուչի պաշտոններ: Բազմաթիվ հոդվածներով հանդես է եկել «Մշակ», «Տարագ», «Արշալույս», «Սուրհանդակ», իսկ Խորհրդային շրջանում՝ «Խորհրդային Հայաստան», «Մաճկալ», «Ավանգարդ», «Հայաստանի աշխատավորուհի», «Բանվոր» և այլ պարբերականներում: 1921-1922 թթ. ընտրվել է Էջմիածնի Գիտական ինստիտուտի կոլեգիայի անդամ, սպա վարել իրավաբանական տարբեր պաշտոններ, 1924-1934 թթ. նշանակվել է պետական կենտրոնական արխիվի վարիչ, որից հետո զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ ԵՊՀ-ում, Նյութական կուլտուրայի և Մանկավարժական ինստիտուտներում: Վախճանվել է 1940 թ. (տե՛ս Գ. Մելիք-Փաշայան, Խ. Սամուելյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, 1974, № 1, էջ 86-96):

Խ. Մամուլեյանի գիտական աշխատությունները իրավագիտության, պատմության և հատկապես ազգագրության ասպարեզներում դեռևս նախախորհրդային տարիներին ակնառու էին¹⁷: Գիտնականը ակտիվ աշխատակցել է «Ազգագրական հանդեսին», տպագրելով մի շարք ուսումնասիրություններ, եղել է նաև Հայոց ազգագրական ընկերության և խմբագրական մասնաժողովի անդամ: Հին հայկական սովորության իրավունքի, գերդաստանի, տոհմական կառույցների, ամուսնության ձևերի, օժիտի, գլխագնի, քավորի, ժողովրդական հավատալիքների ուսումնասիրությունը կենտրոնական տեղ էր գրավում Խ. Մամուլեյանի աշխատություններում: Նա տեսաբան ազգագրագետ է, լավատեղյակ եվրոպական ռուսական առաջավոր գիտությանը: Տեսական բնույթ են «Առևանգամբ և գնամբ ամուսնություն», «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը» ազգագրական ուսումնասիրությունները, որոնցում հարուստ փաստական նյութերով հետազոտվում են առևանգամբ և գնամբ ամուսնությունը, նրա զարգացման շրջանները, ցույց է տրված, որ առևանգամբ ամուսնությունը աստիճանաբար վերանում է, իսկ գլխագինը տեղի է տալիս օժիտին: Ըստ Խ. Մամուլեյանի՝ ընտանեկան պաշտամունքը խստորեն առնչվում է հոգիների պաշտամունքի, թաղման ձեսերի, ննջեցյալների պաշտամունքի հետ: Հանգամանորեն վերլուծվում են օջախի պաշտամունքին առնչվող հարցերը: Ուշագրավ հոդվածներից է նաև «Տոտեմիզմը հայոց մեջ», «Քարի պաշտամունքը հայոց մեջ» հոդվածները, որոնցում ներկայացվում է կենդանիների, թռչունների, սողունների, եզան, օձի, անգղի, այծի, գայլի, խոյի պաշտամունքը: Քարապաշտությունը, ըստ գիտնականի, հոգեպաշտություն է, աշխարհայացք և ոչ թե կրոն: Հնագիտական ազգագրական, մատենագրական հարուստ նյութերով ապացուցում է, որ քարապաշտությունը հայերի մեջ գոյություն է ունեցել վաղնջական ժամանակներից և հարատևել է մինչև XIX դարի վերջը: Այս հարցերի զգալի մասը արձածված է «Հին Հայաստանի կուլտուրան» գրքի առաջին հատորում¹⁸: «Հին Հայաստանի կուլտուրան» հետազոտության երկրորդ հատորում անդրադարձել է տնտեսական արտադրական և նյութական մշակույթի տարբեր կողմերին: Այսպես, օրինակ՝ փոխադրության հնագույն միջոցներից սայլերի, կառքերի և վերջիններիս մոդելների ու նկարների և Ախթալայում գտնված բրոնզե գոտու և Վանում պեղված ուրարտական կնիքի վրա եղած կառքի քանդակապատկերների ուսումնասիրությունը հեղինակին հանգեցրել է այն հետևության, որ Հայաստանի անիվավոր փոխադրամիջոցներն իրենց ծագմամբ ու զարգացմամբ անմիջական

¹⁷ Առաջին գիտական հոդվածներն են՝ «Очерки по обычному семейному праву», "Кавказский вестник", 1902, «Արյան վրեժ և փրկանք» // ԱՀ, գ. X, Թիֆլիս, 1903, էջ 269-303, «Հայոց հին իրավունքը և նրա հետազոտության մեթոդը» // ԱՀ, գ. XI, Թիֆլիս, 1904, էջ 5-32, «Առևանգամբ և գնամբ ամուսնություն» // ԱՀ, գ. XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 40-83, «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը» // ԱՀ, գ. XIII, Թիֆլիս, 1906, էջ 112-130, ԱՀ, գ. XIV, № 2, Թիֆլիս, 1906, էջ 156-174, «Հայոց ժառանգական իրավունքը» // ԱՀ, գ. XV, Թիֆլիս, 1907, էջ 68-90, «Մայրական իրավունք» // ԱՀ, գ. XVII, № 1, Թիֆլիս, 1908, էջ 126-141, ԱՀ, գ. XVIII, № 2, Թիֆլիս, 1908, էջ 59-90, գ. XIX, Թիֆլիս, 1910, էջ 33-58, «Հայ սովորության իրավունքը», Վիեննա, 1911, «Սիմբոլը հայ սովորություններում» // ԱՀ., գ. XXII, № 1, Թիֆլիս, 1912, էջ 132-245, գ. XXIII, № 2, Թիֆլիս, 1912, «Մ. Գոշի «Դատաստանագիրքը» ու Հայոց քաղաքացիական իրավունքը» (Վիեննա, 1911), «Տոտեմիզմը հայոց մեջ» // «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գ. Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 15-34 և այլն):

¹⁸ Տե՛ս Խ. Մամուլեյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. I, Եր., 1931, էջ 276-330:

առնչություն ունեն Առաջավոր Ասիայի հնագույն երկրների՝ ասուրա-բաբելական աշխարհի, փոքրասիական ժողովուրդների և այլոց փոխադրանքների հետ¹⁹:

Խորհրդային կարգերի օրոք հայ ազգագրության նշանավոր տեսաբանը, ի մի բերելով նախահեղափոխական շրջանում գրած աշխատությունները, քննության առարկա դարձրեց հայկական ընտանեկան-գերդաստանական հարաբերությունները, գյուղական համայնքը, ծիսական կարգերը, ամուսնության ձևերը, հայոց պաշտամունքը և այլն: Առանձին հետաքրքրությամբ Խ. Սամուելյանը հետազոտեց հայկական տոհմային կարգերը՝ ազգակցական հարաբերությունների հիման վրա, ազգապաշտպանական երևույթները, վրիժառության պարտականությունը, տոհմապետ-ազգապետների ծերակույտերի խաղացած դերը ազգակցական հարաբերություններում²⁰: Խ. Սամուելյանի ուսումնասիրություններում առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում հայկական գերդաստանը: Խ. Սամուելյանը նահապետական գերդաստանի որոշ հարցերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել էր դեռևս հեղափոխությունից առաջ: Սակայն 1920-30-ական թթ. նա շարունակում է գիտահետազոտական աշխատանքները: Նահապետական գերդաստանը, «որը կազմում է գիտնականի եռահատոր աշխատության 3-րդ հատորի մի մասը» (էջ 165-204), գիտական պատշաճ ուսումնասիրություն է, որում քննության են առնված ընտանեկան համայնքը, դրա տնտեսական հիմքերը, գերդաստանի անդամների փոխհարաբերությունները, իբրև միջանկյալ ընտանետիպի, վերջինիս հարատևման, նրա հասարակական արժեքի, կոլեկտիվիստական բնույթի, այդ ընտանեձևի քայքայման և հարակից այլ հարցեր: Խ. Սամուելյանի ուսումնասիրությունների առանձին հիմնահարցեր է նաև գյուղական համայնքի հետազոտությունը²¹:

Խ. Սամուելյանը քննել է նաև ամուսնության ձևերն ու դրան առնչվող ծիսական համակարգերը: Ձեռքի տակ եղած գրավոր աղբյուրների հիման վրա հեղինակը հետազոտել է ավանդական հարսանեկան տոնահանդեսները, հարսանիքը կազմակերպելու համայնքային սովորությունները, հարսի բարոյական կերպարին առնչվող խնդիրները և այլն²²:

Խ. Սամուելյանը հայ ազգագրության ուսումնասիրության պատմահամեմատական մեթոդի տեսաբան էր: Նրա «Հին Հայաստանի կուլտուրան» աշխատության մեջ առաջին փորձն է կատարվում ներկայացնելու Հայաստանի նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման փուլերը՝ սկսած նախնադարյան համայնական կարգերից մինչև XX դարը: Ու թեև աշխատության մեջ նյութական և հոգևոր ու սոցիալական մշակույթի հարցերի վերաբերյալ հեղինակի որոշ մեկնություններ, ձևակերպումներ և եզրահանգումներ թեև հնացել են, սակայն մեծ է նրա՝ հայ մշակույթի վերաբերյալ կատարած հետազոտությունների արժեքը: Մեծ է Խ. Սամուելյանի դերը նաև հայ իրավագիտության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Հայ իրականության մեջ նա առաջինն էր, որ քննարկման նյութ դարձրեց սովորութային իրավունքի նորմերը և փորձեց տալ իրավունքի սահմանը, դրա տեղն ու դերը: Խ. Սամուելյանի բանահյուսական ուսումնասիրություններից է «Աշխատանքը հայ ժողովրդական երգերում»: Գիտնականը նաև արխիվային գործի հմուտ կազմակերպիչ էր: 1924-1934 թթ. եղել է պետական

¹⁹ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. II, Եր., 1941, էջ 74-82:

²⁰ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. III, Եր., 1941, էջ 132-165:

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 204-221:

²² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 82-132:

կենտրոնական արխիվի վարիչը: Այս տարիներին Խ. Մամուելյանը «Նիմանդ» կեղծանվամբ հրատարակեց երեք տասնյակից ավելի հակակրոնական բնույթի հոդվածներ և բրոշյուրներ:

Ստեփան Լիսիցյան (1865-1947)²³:

Մեծ է եղել Ստեփան Լիսիցյանի ներդրումը ազգագրական գիտության կազմակերպման և զարգացման գործում: Նա համարվում է խորհրդահայ ազգագրության հիմնադիրը²⁴: Գիտնականը ազգագրությամբ սկսել է զբաղվել 1920-ական թվականներից Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու առաջին իսկ տարիներից: Նրա համար օրախնդիր էր մոռացությունից փրկել ազգագրական նյութերը և կենցաղային իրերը, գրանցել նաև բանահյուսական նյութերն ու բարբառը, որի համար էլ ձեռնամուխ է լինում ազգագրական գիտարշավներ կազմակերպելուն ու հետազոտական աշխատանքներ կատարելուն: 1924թ. Հայաստանի կառավարության հրավերով Թիֆլիսից տեղափոխվելով Երևան, սկսվում է Ստ. Լիսիցյանի գործունեության մի նոր բեղմնավոր ժամանակաշրջան:

Հայ ազգաբնական գիտության բնագավառում Ստ. Լիսիցյանի ծավալած գործունեությունը ընթացել է երեք հիմնական ուղղություններով. ա) ազգագրական նյութերի հավաքչություն, բ) գիտահետազոտական, գ) գիտակազմակերպչական: Գիտնականի ազգաբնական գործունեության ժամանակաշրջանը 1920–1940-ական թթ. կեսերն են: Այն սկսվում է ՄՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտում (ԿՊՀԻ) աշխատելու տարիներից՝ 1924-1928 թթ. հիմնական և 1928-1936 թթ. արտահաստիքային: Թիֆլիսում այդ աշխատանքները գիտնականը և Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը կոորդինացնում էին Խորհրդային Միության գիտությունների ակադեմիայի Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտի (ԿՊՀԻ) հետ: ԿՊՀԻ հանձնարարությամբ 1924 թ. ուսումնասիրությունների և ազգագրական նյութեր հավաքելու նպատակով Ստ. Լիսիցյանը մեկնում է Լեռնային Ղարաբաղ, Գ. Չուրսինը՝ Ջանգեզուր և Լազոն (Հ. Ղազարյան)՝ Լեռնային Քուրդիստան (Լաչին): Ապա նույն հիմնարկի հանձնարարությամբ 1925 թ. Ստ. Լիսիցյանը մեկնում է Ախալքալաք, Ախալցխա, Շիրակ,

²³ Ստեփան Լիսիցյանը ծնվել է 1865 թ. Թիֆլիսում, զինվորական բժիշկ, գեներալ Դանիել Լիսիցյանի ընտանիքում: Բարձրագույն կրթություն է ստացել Եվրոպայում. 1889 թ. ավարտել է Վարշավայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան և նույն թվականին մանկավարժական աշխատանքի է անցել Էջմիածնի Գևորգյան ձեռնարանում, տիրապետում էր 12 լեզվի: 1894-1915 թթ. դասավանդել է Թիֆլիսում՝ Ներսիսյան դպրոցում: Լիսիցյանի մանկավարժական-լուսավորական գործունեության կարևոր ներդրումներից է «Տարագ», «Աղբյուր» պատկերազարդ հանդեսների և «Հասկեր» մանկական հանդեսի հրատարակությանը մասնակցությունը: Նրա թարգմանությամբ ռուսերեն, անգլերեն լույս է տեսնում Խ. Լինիչի «Հայաստան» երկհատոր աշխատությունը, թարգմանում է նաև Հ. Մենկևիչի «Յո՞ւրթաս» վեպը: Ստ. Լիսիցյանը Թումանյանի «Վերնատուն» գրական միավորման եռանդուն մասնակիցներից էր: Գիտամանկավարժական ասպարեզում ձեռքբերումների համար 1941 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի, իսկ 1945 թ.՝ ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ կոչում:

²⁴ Տե՛ս Կ. Մելիք-Փաշայան, Սովետահայ ազգագրության անցած ուղին, «Լրաբեր» ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1968, № 11, էջ 54-67: Ստ. Լիսիցյանի գիտական ու հասարակական ժառանգության մասին մանրամասն տե՛ս **Варданян Л.**, Ст. Лисициан и истоки армянской этнографии, Ер., 2005:

1927 թ.՝ Մեղրի, Նոր Բայազետ, 1928 թ.՝ Ագուլիս՝ հարուստ դաշտային ազգագրական նյութեր հավաքելով ինչպես տեղաբնակներից, այնպես էլ գաղթական հայերից²⁵: Գրառված նյութերում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ջուլֆա-Օրդուբադ տարածաշրջանում դեռևս գոյատևած «գուկեր» կոչվող էթնիկ խմբի վերաբերյալ տեղեկությունները, որոնք դեռևս հրատարակված չէին²⁶: Նյութերը գրի էին առնվում 1926 թ. ազգագրագետի կազմած «Գավառագիտություն» խորագրով, ապա դեռևս ձեռագիր «Ազգագրական հարցարանի» հարցաշարերով: Այդ ասպարեզում նրա մեջ զուգակցվել են անխոնջ հետազոտողը և գիտության հմուտ կազմակերպիչը:

Ստ. Լիսիցյանի անգնահատելի ծառայություններից մեկն այն էր, որ առաջինը սկսեց հավաքել արտադրամիջոցները և նյութական մշակույթի այն տեսակները, որոնք կարտացոլեին հայ ժողովրդի արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակը. ցավոք, դրանք մինչ այդ անուշադրության էին մատնված: Այդուհետ առավել հմտությամբ ուսումնասիրեց գյուղական բնակարանները և շենքերի ամբողջական համալիրները: 1925 թ. հունիսի 21-ին Ստ. Լիսիցյանը ԿՊՀԻ գիտնականների ժողովում զեկուցում է հայկական գյուղական բնակարանների ուսումնասիրման հարցի վերաբերյալ, որը նվիրված էր գլխատան ուսումնասիրությանը Ղարաբաղում²⁷: Տալիս է նաև գլխատան նկարագրությունը, տարածման շրջանները, նրա աղերսը ժամատան, այլ կերպ ասած՝ հայ դասական եկեղեցական ճարտարապետության ակունքների կապը ժողովրդական բնակարանի համալիրի ճարտարապետության հետ և այլն: Հաջորդ զեկուցումն այստեղ Բարձր Հայքի բնակարանների մասին էր²⁸: 1926-1927 թթ. նույն տեղեկագրում հրատարակվում են նաև Լիսիցյանի հետազոտած այլ ազգագրական շրջանների վերաբերյալ նյութերը ևս²⁹: Մեծ են եղել նրա ջանքերը Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Շատախի, Մոկսի, Սասունի, Ալաշկերտի պատմամշակութային բազում արժեքների հավաքման և գիտական շրջանառության մեջ դնելու ուղղությամբ:

Նրա բացահայտումները վերաբերում է հայ գյուղական տան՝ «գլխատան» ճարտարապետական կառուցվածքի և հայոց պաշտամունքային կառույցների ծագումնաբանական ընդհանրություններին: 1927 թ. լույս է տեսնում Ստ. Լիսիցյանի «Շատախի պատմաազգագրական ուրվագծերը»³⁰ հոդվածը, որտեղ գիտնականը տալիս է Շատախի աշխարհագրական դիրքը, վարչական բաժանումը, էմիրների, մելիքների գործունեությունը, առաջին անգամ արձարծում

²⁵ Տե՛ս և **Լիսիցյան Ստ.**, *Армянская этнография за 15 лет*, СЭ, 1936, № 4-5, էջ 270-274:

²⁶ Տե՛ս և նույն տեղը, էջ 271:

²⁷ Տե՛ս և **Լիսիցյան Ստ.**, *К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам). «Известия кавказского историко-археологического института» (ИКИАИ), том III, Тифлис, 1925, էջ 97-108:*

²⁸ Տե՛ս և **Լիսիցյան Ստ.**, *Крестьянское жилище Высокой Армении, ИКИАИ, т. IV, Тифлис, 1926, էջ 55-70, տե՛ս նաև էջ 136-138:*

²⁹ Տե՛ս և **Լիսիցյան Ստ.**, *Из материалов по изучению жилищ Армении. «Крестьянское жилище Мегринского района», Тифлис, 1927, էջ 119-133, Из материалов по изучению жилищ Армении. «Нор-Баязетский азарашенк и заметки о крестьянских жилищах соседних районов-Памбакского и Даралагязского», ИКИАИ, Тифлис, 1927, т. VI, էջ 133-140):*

³⁰ Տե՛ս և **Լիսիցյան Ստ.**, *Историко-этнографические очерки Шатаха: «Мелики» («Сообщества сверстников»), ИКИАИ, т. V, Тифлис, 1927, էջ 71-82:*

«Եղբայրական միությունների» (հասակակիցների միության) հարցը: Ուշագրավ է նաև գիտնականի «Սրբավայրերը լեռնանցքներում» աշխատանքը³¹, որտեղ վերլուծվում ու բացահայտվում են նրանց ակունքները, որ առնչվում են հեթանոսական շրջանի լեռների ոգիների, կրակի և ջրի պաշտամունքին:

1928 թ. Ստեփան Լիսիցյանը նշանակվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչ և գլխավորում այն մինչև կյանքի վերջը (1947 թ.): Թանգարանային ցուցանմուշներ հավաքելու և ազգագրական հավաքածուները համալրելու համար Ստ. Լիսիցյանը 1930-ական թթ. կազմակերպում է ազգագրական նոր գիտարշավներ դեպի Խորհրդային Հայաստանի տարբեր շրջանները, ինչպես նաև հարակից հանրապետությունների հայաբնակ վայրերը: Գիտնականը շատ էր կարևորում և առաջնահերթ ու անհետաձգելի խնդիր էր համարում արագ վերափոխումների պատճառով կորստյան մատնվող ավանդության մշակույթի տարբեր երևույթներին վերաբերող ազգագրական նյութի գրառումը: Այդ նպատակով, գիտարշավներին զուգընթաց, նա տեղերում թղթակիցների լայն ցանց է ստեղծում: 1931-38 թթ. ազգագրական գիտարշավը Ստ. Լիսիցյանի ղեկավարությամբ մեկնում է Միսիան և Գորիս (1931), Ղափան-Մեղրի (1932), Լոռի (1934-1935), Բոգոանովկա, Ախալքալաք և Ախալցխա (1936), Աշտարակ, Նոր Բայազետ, Մարտունի և Վարդենիս (1938): Այդ տարիների գիտական արշավների հիմնական նպատակը թանգարանային արժեքների, հատկապես երկրագործական գործիքներ ձեռք բերելն էր: 1931 թ. ապրիլին Զանգեզուրի երկրաշարժի հետևանքների հաղթահարման տարում և ապա 1932 թ. Ղափանի և Մեղրու շրջաններից հայթայթված ազգագրական հավաքածուների հիման վրա թանգարանում ստեղծվում է մշտական գործող «Զանգեզուր» ցուցահանդեսը: Ազգագրական գիտարշավների ընթացքում գիտնականը գրի է առնում ոչ միայն վիթխարի ազգագրական նյութ, այլև թանգարանի համար հայթայթում է շուրջ 1000 ցուցանմուշ, որոնց մեջ կարևոր տեղ են գրավում ոսկերչական, զինագործական, կավագործական իրերի ու գործիքների հազվագյուտ համալիրները: Այդուհետև միջոցների սղության պատճառով գործուղումներն ու գիտարշավները դադարում են մինչև 1943 թվականը: Թանգարանի ազգագրական բաժինը հարկադրված զբաղվում է հիմնականում հավաքված նյութերի հետազոտական աշխատանքով: 1936 թ. լույս է տեսնում Լիսիցյանի «Հայ ազգագրությունը 15 տարիների ընթացքում»³² հոդվածը, որում հանգամանորեն ներկայացված են այն նվաճումները, որոնց հասել էր խորհրդահայ ազգագրությունը մեկուկես տասնամյակի ընթացքում:

1920-30-ական թվականների աշխատանքների հանրագումարը եղավ «Ակնարկ նախահեղափոխական Հայաստանի ազգագրության» աշխատությունը³³, որը հայոց էթնոմշակության ամբողջական պատկերը տալու առաջին փորձն էր: Այստեղ ի մի են բերված խորհրդահայ ազգագրության նվաճումները և հնարավորինս ամբողջականորեն ներկայացված է հայոց նյութական ու հոգևոր մշակույթի, տնտեսական զբաղմունքների ու սոցիալական կյանքի ընդհանուր պատկերը՝ էթնիկ առանձնահատկություններով: Ստեփան Լիսիցյանը գիտակազմակերպչական վիթխարի ջանքեր գործադրեց հատկապես Հայաստանի

³¹ Տե՛ս Լիսիցյան Ստ., «Святыни» у перевалов, «Советская этнография», № 4-5, 1936, էջ 200-212:

³² Տե՛ս Լիսիցյան Ստ., Армянская этнография за 15 лет, СЭ, 1936, № 4-5, էջ 270-274:

³³ Տե՛ս Լիսիցյան Ստ., Очерки этнографии дореволюционной Армении, «Кавказский этнографический сборник» (այսուհետ՝ КЭС), М., 1955, էջ 182-264:

պատմության պետական պատմական թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչ լինելու տարիներին (1928–1946 թթ.), նրա անունով էլ 1947 թվականից առ այսօր կոչվում է այն:

Բացառիկ կարևոր է Ստեփան Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանի» դերը և նշանակությունը հայ ազգագրական գիտությունը զարգացնելու, բանահավաք կադրեր ներգրավելու գործում: Այդ ծրագրով են առաջնորդվում առ այսօր ազգագրագետների մի քանի սերունդներ: Այն ընդգրկում է ժողովրդի մարդաբանությունը, տնտեսական զբաղմունքները, նյութական և հոգևոր մշակույթը, հասարակական, ընտանեկան հարաբերությունները, ժողովրդական բանահյուսությանն ու արվեստին վերաբերող հնարավոր բոլոր հարցերը, ինչպես նաև անհրաժեշտ ցուցումներ դաշտային նյութեր հավաքելու կարգի մասին: Հարցարանը հրատարակվեց հեղինակի մահվանից երկու շաբաթ առաջ: Մա երրորդ համապարփակ հարցարանն էր հայ ազգագրական իրականության մեջ, եթե նկատի չունենանք Երվանդ Լալայանի, Ստ. Ջելինսկու և ազգագրության առանձին բնագավառներին վերաբերող այլոց հարցարանները, որոնք թեմատիկ բնույթի են և հրատարակվել են «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր հատորներում³⁴:

1930-1940-ական թթ. Ստ. Լիսիցյանի ստեղծած՝ հայ ազգագրությանը վերաբերող հիմնարար աշխատությունները լույս տեսան հետմահու՝ «Ձանգեզուրի հայերը» (Եր., 1969) և «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» (ազգագրական ակնարկ) // «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», գ. XII, (Եր., 1981, էջ 7-84) աշխատություններում: «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» աշխատությունը 1992 թ. հրատարակվում է ռուսերեն³⁵: Գիտնականը 1920-1930-ական թթ. հավաքած դաշտային նյութերի հիման վրա մանրամասնորեն ներկայացրել է Արցախի ժողովրդի նյութական և հոգևոր մշակույթը, հիմնական զբաղմունքները, հավատալիքները, նիստուկացը, բացահայտել դրանց տեղական առանձնահատկությունները՝ միաժամանակ ցույց տալով պատմամշակութային ընդհանրությունը հայ էթնոսի հետ ամբողջությամբ վերցրած: Այդ հարուստ ազգագրական նյութի մեծ մասը առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Այստեղ տեղին է կարևորել նաև Արցախի հայ բնակչության մինչքրիստոնեական հավատալիքներ-

³⁴ Այդուհանդերձ, հայ ազգագրության նոր, ավելի մանրամասն հարցադրումների ներառմամբ ծրագիր-հարցարան կազմելն ու հրատարակելը հույժ անհրաժեշտ է նաև մեր օրերում, որպեսզի կորուսյալ Արևմտյան Հայաստանի և սփյուռքահայության մեծ մասի ազգագրական ժառանգությունը կորստյան մատնվելուց հետո գոնե կարողանանք փրկել ՀՀ շրջաններում դեռ մնացած փաստերը: Մի թե հնարավոր չէ շարունակել Ե. Լալայանի, Ստ. Լիսիցյանի, Ա. Ալպոյաճյանի, Վ. Բոյանի, Դ. Վարդումյանի և այլոց թողած ավանդները՝ ավարտին հասցնելով եթե ոչ պատմական Հայաստանի, գոնե ՀՀ պատմաազգագրական շրջանների ուսումնասիրությունը: Բարեբախտաբար դեռևս կան արևմտահայ վերապրողների սերունդներ, որոնք շատ թե քիչ պահպանում են հիշողություններ «Էրզրի» մշակութային ժառանգության մասին: Շատ կարճ ժամանակից հետո դրանցից էլ կզրկվենք, դրա համար հույժ կարևոր են դաշտային ազգագրական հետազոտությունների խրախուսումը, ազգագրական երևույթներն ամբողջովին գրի առնելը (տե՛ս **Ռ. Նահապետյան**, Հայաստանում ազգագրական նյութերի գրառման սկզբնավորման պատմությունից, Հայ ժողովրդական մշակույթ, 16, Սվանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 31-40):

³⁵ Տե՛ս **У Лисицын Ст.**, Армяне Нагорного Карабаха (этнографический очерк), Ер., 1992:

րի մասին Ի. Պետրուշևսկու ուսումնասիրությունը³⁶, որը գրվել է 1928 թ., այսինքն՝ այն ժամանակվա նյութերի հիման վրա, երբ դեռ ամբողջ թափով չէր ծավալվել կոլտնտեսային շարժումը, սոցիալիստական վերափոխումը³⁷: Այս ժամանակաշրջանը բնորոշ էր նրանով, որ արցախահայոց կենցաղում ու աշխարհայացքում անցյալից եկած ավանդույթները տակավին հարատևում էին, իսկ նոր սովորույթները գտնվում էին լինելիության ընթացքի մեջ: Գրքում նախ քննվում են երկրամասի բնակլիմայական պայմաններն ու աշխարհագրական միջավայրը, բնակչության էթնիկական կազմն ու տեղաշարժերը, Շուշիի հիմնադրման պատմությունն ու իբրև քաղաք խաղացած դերը, պաշտամունքային-սովորույթային մի շարք երևույթներ, նյութական ու հոգևոր մշակույթի հարցեր: 1924 թ. բնակչությունը այստեղ կազմել է 130 հազար մարդ, ընդ որում՝ հայերը՝ 120 հազար, իսկ աղբրեջանցիները՝ 10 հազար (էջ 16-17):

Ժողովրդական հավատալիքների համակարգում Ստ. Լիսիցյանն առանձին-առանձին քննում է ժողովրդական տոները, հասարակական-ընտանեկան կենցաղին բնորոշ երևույթները, պաշտամունքի վայրերն ու ձևերը՝ զատելով, տարբերակելով քրիստոնեական և նախաքրիստոնեական շերտերը, վկայակոչում է մի շարք ավանդույթուններ ու հավատալիքներ՝ կապված բուսական ու կենդանական աշխարհի, բնության առանձին երևույթների հետ (ամպրոպ, կայծակ, ծառեր, քարայրներ, քարեր, աղբյուրներ, արջ, եղջերու և այլն): Նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում այն պաշտամունքային վայրերի բազմաքանակությանը, որոնց անվանումները չեն առնչվում քրիստոնեական սրբերին, առանձնացնում է կանանց անունով հայտնի քրիստոնեական կառույցները, որոնց թիվը հասնում է 59-ի (104-ից) և իրավացիորեն այդ երևույթը փորձում է կապել Մեծ Սոր երկրպագության վերապրուկների հետ (էջ 53):

Այժմ հակիրճ անդրադառնանք նրա «Զանգեզուրի հայերը» հետազոտության մեջ քննարկվող հարցերին: Տնտեսական կենցաղի վերաբերյալ Ստ. Լիսիցյանը դեռևս 1940-ական թթ. համառոտակի անդրադարձել է Զանգեզուրի ազգագրական շրջանի վարուցանքի, բերքահավաքի, կալսման տեխնիկայի (էջ 126-134), այգեգործության (էջ 143-144)³⁸, անասնապահության (էջ 134-140, էջ 152-163)³⁹, օժանդակ և յուրացնող տնտեսաձևերի (էջ 140-147, էջ 163-167)⁴⁰, փոխադրամիջոցների (էջ 182-183)⁴¹, գյուղական բնակավայրերի, շենքերի (էջ 86), տարազի և ուտեստի (էջ 168-174) բնութագրությանը⁴²: «Բնակավայրեր և շենքեր» գլխում քննության են առնվում բնակավայրերի բնույթը և տեղադրության հետ կապված հարցերը: Զանգեզուրում մեծ մասամբ դարավանդային բնույթ ունեցող բնակավայրերը Ստ. Լիսիցյանն ուսումնասիրել է 1920-30-ական թթ.: Նա բացահայտել է ազգագրական այդ շրջանի բնակլիմայական, աշխարհագրական, տնտեսական

³⁶ Տե՛ս **Петрущевский И.**, О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Баку, 1930:

³⁷ Տե՛ս **Ստ. Լիսիցյան**, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, էջ 10:

³⁸ Տե՛ս նաև **Лисициан Ст.**, Очерки этнографии дореволюционной Армении, էջ 183-186: Հմմտ. «Хозяйства и материальная культура армян» /Народы Кавказа, т. II, М., 1962, էջ 463-469:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 183-186: Հմմտ. Народы Кавказа, т. II, 469-471:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 176-200: Հմմտ. Народы Кавказа, т. II, էջ 472-478:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 200-203: Հմմտ. Народы Кавказа, т. II, էջ 478:

⁴² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 202-204, 216-222:

ու քաղաքական գործոններով պայմանավորված բնակավայրերի տիպերը: Հեղինակը իրավացիորեն նկատում է, որ բնակավայրերի տեղաբաշխումը Չանգեզուրում ենթարկվել է աղբյուրների դասավորության, իշխող քամիների ուղղության և թշնամական հարձակումներից ապահովության պայմաններին: Գյուղերը խորը մտնում են ձորերի մեջ (Հալիձորը, Շինուհայրը, Խոտը, Հին Գորիսը, Վերինշենը, Քարահունջը, Խնձորեսկը և այլն): Կան ամբողջովին քարայր-բնակարաններ: Այդ տեսակետից տիպական է Խնձորեսկը: Այսպիսի բնակարաններ կան Հին Գորիսում, Տեղում, Խնածախում և այլուր: Ապա շարադրվում են Չանգեզուրի կենտրոն Գորիսի բարձրացման սոցիալ-տնտեսական հանգամանքները՝ կարևոր ճանապարհների հանգույց, առևտրական և վարչական կենտրոն լինելը: Այնու-հետև ներկայացվում են բնակարանները և գյուղատնտեսական շենքերը (էջ 84-114): Առանձին բաժին է հատկացված տարազի բնութագրմանը: Ըստ հեղինակի՝ Չանգեզուրի հայ կնոջ զգեստները շատ նման են Շամախու, Նուխու, Գանձակի, Ղարաբաղի, Ղարադաղի, Մեղրու և Ագուլիսի տարազներին: Նկարագրվում են կանանց տարազների տեսակները՝ աշխատանքային, տոնական, ինչպես նաև աղջիկների հագուստը և այլն: Տղամարդու զգեստները նույնն են, ինչ արևելյան Կովկասի տղամարդկանց հագուստները (էջ 115-124):

Հասարակական-ընտանեկան կենցաղի բազում հարցեր են քննարկված Ստ. Լիսիցյանի աշխատություններում: Արձանագրելով մեծ, գերդաստանական ընտանիքի մնացուկների առկայությունը Չանգեզուրում՝ նշում է, որ փոքր ընտանիքի ներքին կյանքում շոշափելիորեն երևում են գերդաստանական հարաբերությունները՝ տղամարդու գերիշխանությունը տան մեջ, կնոջ ենթարկվածությունն ու չխոսկանությունը, աշխատանքի բաժանման հին ձևերը և այլն: Ընդգծելով տղամարդու դերի առաջնայնությունը հայ ընտանիքում, առանձնացրել է մոր դերակատարության մի քանի ուշագրավ փաստեր. մոր՝ հարսնացու ընտրելը, աղջկա ամուսնության գործում քեռուն դիմելը, ապագա զոքանչի՝ փեսացուին ակնհայտ ու գաղտնի հովանավորելը, պսակադրությունից հետո աղջկա տանը խնջույք կազմակերպելը, որը բնորոշ է միայն Չանգեզուրին և այլն: Ստ. Լիսիցյանը լայն տեղ է հատկացրել ամուսնությանը, ընտանեկան հարաբերություններին և մանկատաժությանը վերաբերող բազմապիսի սովորույթներին, սովել դրանց գիտական մեկնաբանությունները⁴³: Հայաստանի նախահեղափոխական շրջանի ընտանիքների ընդհանուր գնահատականի, ամուսնության ձևերի և հարսանեկան ծեսերի ամփոփ բնութագրությունը տրված է «Очерки этнографии дореволюционной Армении» աշխատության մեջ⁴⁴: Գիտնականը անդրադառնում է նաև հուղարկավորության համահայկական և Չանգեզուրի յուրահատկություններին⁴⁵, նաև գյուղական համայնքի դրսևորումներին⁴⁶: Ստ. Լիսիցյանը Չանգեզուրում ուսումնասիրել է տեղական տոները, դրանց էության գիտական բացատրությունները (էջ 260-278): Ստեփան Լիսիցյանի այս փաստալից աշխատությունը Չանգեզուրի հայերի մասին կարևոր ավանդ է մեր ազգագրական գիտության մեջ:

Ստեփան Լիսիցյանի աշխատությունները զգալի չափով օգտագործվել են «Աշխարհի ժողովուրդները» մատենաշարի «Կովկասի ժողովուրդները» հատորի

⁴³ Տե՛ս **Ստ. Լիսիցյան**, Չանգեզուրի հայերը, էջ 185-207, 219-227:

⁴⁴ Տե՛ս Очерки этнографии ..., էջ 232-241:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 207-218:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 260-278:

«Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ժողովուրդները» բաժնում⁴⁷:

Այսպիսով, Ստ. Լիսիցյանն իր ավելի քան կեսդարյա գործունեությունը նվիրաբերեց Հայաստանում հնագիտության, ազգագրության, թանգարանագիտության, ինչպես նաև աշխարհագրության և մանկավարժության զարգացմանը՝ հիմնարար աշխատություններով անգնահատելի ավանդ ներդնելով հայ նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման մեջ: Նա մեծ ջանքեր է գործադրել բուհերում ազգագրություն առարկան ուսումնական ծրագրերում ընդգրկելու համար: Նրա ակտիվ քարոզչության շնորհիվ հետագայում իր նախապատրաստած ազգագրագետ կադրերի նոր սերունդը Վ. Բոդյան, Կ. Մելիք-Փաշայան, Դ. Վարդույան, Է. Կարապետյան և այլք, դարձան 1959 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ համակարգում հիմնված Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրագետ կադրերի հիմնական կորիզը: Թանգարանի ազգագրության բաժնի վերոնշյալ երիտասարդ ազգագրագետները, ինչպես նաև Վ. Պետոյանը և Ամինե Ավդալը 1944-1950 թթ. տարեկան մեկ-երկու ամսով գործուղվում են Հայաստանի տարբեր շրջաններ՝ Արարատյան դաշտավայր, այդ թվում Երևան, Աշտարակ, Թալին, Գուգարք, դաշտային ազգագրական հետազոտությունների համար, իսկ գիտությունների ակադեմիայի արվեստի բաժնից Սրբուհի Լիսիցյանը՝ հայ ժողովրդական պարերի գրանցման համար՝ Թալին-Արագած տարածաշրջան:

Մանուկ Աբեղյան (1865-1944):

Պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Աբեղյանը գիտական ասպարեզ իջավ XIX դարի վերջին տասնամյակներին և իր արդյունավետ գործունեությունը շարունակեց XX դարի առաջին կեսերին: 1899 թ. Մ. Աբեղյանը հրատարակում է երկու մենագրություն՝ «Հայ ժողովրդի հավատալիքները» և «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ»: Այդ զույգ աշխատությամբ փաստորեն հիմք է դրվում հայ ժողովրդական հավատալիքների, հնագույն առասպելների (Հայկի, Վահագնի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի, Տորքի) և առասպելական վեպի (Տիգրանի և Արտաշեսի վիպական ցիկլեր) գիտական ուսմունքներին: Մանուկ Աբեղյանը հայ ժողովրդական առասպելների լավագույն գիտակն էր: 1940 թ. մեծանուն հայագետը հրատարակում է «Ժողովրդական խաղիկներ» վերնագրով սովոր հատորը, որը պարունակում է տասնյակ տարիների ընթացքում հեղինակի (մասամբ նաև Կոմիտասի) գրի առած և տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրներից հավաքած շուրջ 3.500 ժողովրդական խաղիկներ: Նույն թվականին հրատարակում է նաև «Գուսանական-ժողովրդական տաղեր» վերնագրով ժողովածուն: Ինչպես այս, այնպես էլ դեռևս 1931 թ. լույս տեսած «Հին գուսանական-ժողովրդական երգերը» ուսումնասիրությունները մեծարժեք գործեր են: «Հայ ժողովրդական հավատալիքը» ատենախոսության համար Ենայի (Գերմանիա) համալսարանում Աբեղյանը ստանում է փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: Այնուհետև, ինչպես նշեցինք, հետազոտում է հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, ուսումնասիրում և համակարգում է պատմա-վիպական և քնարական ժանրի ժողովրդական ստեղծագործությունները, հայտնաբերում է «Սասնա ծռերի» երկրորդ տարբերակը՝ «Դավիթ և Մհեր» ժողովրդական վեպի

⁴⁷ Ст' у «Народы Кавказа» т. II, М., 1962 /«Хозяйства и материальная культура армян», էջ 463-523, «Семейный быт» (524-536), «Религиозные верования» (536-540), «Здравохранение» (540-544), «Фольклор, литература и искусство» (551-601):

Մոկաց պատումը (1886), հետագոտում է «Մասնա ծոերի» ժանրային գեղարվեստական հասկանիչները, բացահայտում նրա պատմական ատաղձն ու վիպական առասպելական շերտերը: 1889-1890 թթ. «Մուրճ» ամսագրում Մ. Աբեղյանը «Ազգային վեպ» խորագրով հրատարակում է մի ընդարձակ ուսումնասիրություն, որը նորահայտ «Մասունցի Դավիթ» հերոսավեպին նվիրված առաջին լուրջ ու ամբողջական հետազոտությունն էր: 1906-1908 թթ. «Ազգագրական հանդեսի» մի քանի գրքերում լույս է տեսնում Աբեղյանի՝ վեպին նվիրված երկրորդ, ավելի ընդարձակ ու բազմակողմանի հետազոտությունը՝ «Հայ ժողովրդական վեպ» վերնագրով՝ վեպի 15 պատումների նյութի հիման վրա: Ավելի ուշ (1936-1944 թթ. և 1951 թ.) Աբեղյանի ընդհանուր խմբագրությամբ լույս են տեսնում վեպի շուրջ 50 պատումների գիտական ամբողջական ժողովածուի երկու հոյակապ հատորները՝ «Մասնա ծոեր» վերնագրով: 1939 թ. կազմում և հրատարակության է պատրաստում վեպի հորեյանական համահավաք բնագրի առաջին ճյուղը («Մանասար և Բաղդասար»): Աբեղյանը նորովի ուսումնասիրում է հայերի հին ու նոր հավատալիքները, առասպելական գրույցները, հայ վիպական և քնարական բանասիրությունը, հեղինակ է «Հայոց հին գրականություն» երկու հատորով և «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Ղերկետո դիցուհու արձաններ» աշխատությունները⁴⁸: Միայն նրա «Հայ ժողովրդական հավատք» ծավալուն ուսումնասիրությունը բավական է, որ նա գնահատվի որպես հայ բանագիտության և ազգագրության ամենաերևելի դեմքերից մեկը: Ի վերջո, գիտնականի բոլոր այս ոլորտի հետազոտությունների արդյունքների ամփոփումն է դառնում «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկհատոր աշխատությունը (1944 թ., 1946 թ.):

Հովսեփ Օրբելի (1887-1961):

Հայ ազգագրության՝ իբրև ուրույն գիտության կայացման գործում նշանակալի ներդրում է ունեցել նշանավոր արևելագետ, հնագետ, ազգագրագետ, գիտության կազմակերպիչ, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին: Հույժ ուշագրավ ազգագրական դիտարկումները վերաբերում են նրա գիտական գործունեության նախնական փուլին: Հակիրճ ներկայացնենք այն:

⁴⁸ Գեղամա լեռներում, Արագածում, Ջավախքում և այլուր տարածում գտած «վիշապներ» կոչվող ձկնակերպ քարե կոթողները ազգագրական և հնագիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: «Վիշապներով» զբաղվել են նաև **Ն. Յա. Մառք, Յա. Ի. Սմիռնովը** (տե՛ս «Вышапы», Ленинград, 1931), Գր. Ղափանցյանը («Հնության մի քանի հիշատակներ», «Արարատ», 1914, № 1), **Բ. Բ. Պիտորովսկին** («Вышапы, каменные статуи в горах Армении», Ленинград, 1939.), **Ա. Ս. Մնացականյանը** («Հայկական զարդարվեստ», Եր., 1955, էջ 547-557), ուրիշներ: Նշված գիտնականներից Մառք, Սմիռնովը, Պիտորովսկին, Ղափանցյանը՝ «վիշապները» կապում են ջրի ու ջուր պարզնող աստվածության, իսկ Աբեղյանը՝ հին հայոց սիրո և հեշտանքի դիցուհի Աստղիկի պաշտամունքի հետ: «Անկախ այս կարծիքի գիտական արժանահավատությունից, էականն այն էր, - գրում է բանագետ Ս. Հարությունյանը, - որ Աբեղյանն այստեղ հանգամանորեն քննում է Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքի ընդհանուր արմատները, տեղավայրերը, առասպելները և բացահայտում նրա տեղն ու նշանակությունը հին հայոց ծիսապաշտամունքային համակարգում» (**Ս. Հարությունյան**, Մանուկ Աբեղյան, Գիտական վաստակի գնահատման ուրվագիծ, ՊԲՀ, 2006, № 1, էջ 3-27):

1906-1917 թթ. Անիի պեղումների իրականացում⁴⁹, Անիի, Լեռնային Ղարաբաղի և այլ հուշարձանների հայկական արձանագրությունների գրառում և հրատարակում⁵⁰, 1909 թ. Մոկսի հայերի և քրդերի ազգագրության ու բարբառի հետազոտություն՝ կազմելով հայ և քրդական բարբառների բառարաններ, Էրզրումի, Բայազետի, Վանի, Աղթամարի, Բագավանի ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրություն և չափագրում, հնագիտական պեղումներ Թոփրակ կալեում և Հայկաբերդում, 1916 թ.՝ Ն. Մառի հետ Վանում, եռանդուն կազմակերպչական ջանքեր թանգարանագիտության, թանգարանաստեղծման ասպարեզում, տնօրենն էր Էրմիտաժի (1934-1954), ԽՍՀՄ ԳԱ հայկ. մասնաճյուղի, ապա՝ Հայաստանի ԳԱ պրեզիդենտ, ԽՍՀՄ Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի ղեկավար (1943-1947) և այլն: Այդուհանդերձ, Հ. Օրբելու դիտարկումները հիմնականում վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի Մոկս գավառին, ուր նա այցելում է 1911-1912 թթ. և հավաքում եզակի ազգագրական, բանահյուսական և բարբառագիտական նյութեր: Մոկսի բնակչությունը խառն էր, այնտեղ ապրում էին թե՛ հայեր, թե՛ քրդեր: Այստեղ նա նյութերը գրանել է Մոկս քաղաքի Ապրիլիանանց, Անջղոնց, Տաշտ թաղամասերում՝ 23 հայ և մեկ քուրդ՝ հայերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուներին տիրապետող բանասացներից: Բանասացները հիմնականում տղամարդիկ էին, հիշատակված է նաև կին բանասաց՝ Նազե Շահամիրյան անվամբ, որից Հ. Օրբելին գրանել է զվարճախոսություններ⁵¹: Հ. Օրբելին կազմեց հայերեն-ռուսերեն և քրդերեն-ռուսերեն բարբառագիտական բառարաններ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով թե՛ իմաստաբանությանը, թե՛ հնչյունաբանությանը: Օրբելու մեծ աշխատանքի արդյունքները նրա կենդանության օրոք լույս չտեսան: 1982 թ. հրատարակվեց միայն մի փոքրիկ մասը⁵², որն ընդգրկում է Մոկսի ազգագրական ակնարկը և գրի առնված բնագրերի ռուսերեն թարգմանությունները: Իսկ հայերեն և քրդերեն բառարանները, հայերեն բնագրերը, ցավոք, դեռևս մնում են անտիպ: 1968 թ. լույս տեսավ Հ. Օրբելու ընտիր աշխատությունների առաջին հատորը⁵³: Այն կազմված է երկու հիմնական բաժնից՝ ազգագրություն (Մոկսը և բնակիչները) և բանահյուսություն (հայ բանահյուսական բնագրեր, թարգմանություններ): Հավելվածում տրված են բնակավայրերի անվանումները տեղի բարբառով, Մոկս քաղաքը իր հինգ թաղամասերով, ուր հայերից բացի, ապրում էին նաև քրդեր, գնչու-բոշաներ: Հաշվառված է 75 խոշոր բնակավայր, 5 ազարակ՝

⁴⁹ Հովսեփ Օրբելին Անիի հնադարանի տնօրենն էր: 1910 թ. հրատարակվեց նրա կազմած «Каталог Анийского музея древностей», СПб., 1910, տե՛ս նաև **Օրбели И. А.**, Избранные труды, Ер., 1963, էջ 23-102:

1911թ. Հ. Օրբելին ռուսերեն հրատարակեց իր «Անվտ ավերակները» գրքուկը (Развалины Ани. История. Современное состояние. Раскопки) (տե՛ս **И. А. Орбели**, Избранные труды, էջ 1-23): Հետմահու լույս տեսավ Հ. Օրբելու ընտիր աշխատությունների առաջին հատորը **Օրбели И. А.**, Избранные труды в двух томах, т. 1, Из истории культуры и искусства Армении X-XIII вв., М.-Л., 1968:

⁵⁰ Հ. Օրբելին ժամանակակից հայ վիճագրության առաջին հետազոտողը եղավ: Դեռևս 1914-1917 թթ. հիմնականում «Քրիստոնյա Արևելք» (ռուսերեն) հանդեսում, տպագրել է Անիի արձանագրությունների իր ուսումնասիրությունները («Իվան հայ վիճագրության», պր. 1, Եր., 1966):

⁵¹ Տե՛ս **Օրбели И.**, Избранные труды, Ер., 2002, էջ 195-196:

⁵² Տե՛ս **Օրбели И. А.**, Фольклор и быт Мокса, М., 1982:

⁵³ Տե՛ս **Օրбели И. А.**, Избранные труды, в двух томах, т. 1, М.-Л., 1968.

իրենց տնտեսություններով, ազգային կազմով, 19 լուսանկար, որ պատկերել են բնական տեսարանները, կառույցները, տարազը, տապանաքարերը, մի խումբ հայուհիներ՝ մանուկների հետ, Մուրթուլա Բեկն իր վարչակազմով և այլն: Գրողերը տեղադրված են ութ առանձին կիրճերում (ձորակներում): Գրքում Մոկսի աշխարհագրական և բնակչությունական միջավայրը և էթնիկ կազմը ներկայացնելուց հետո տրված են տեղեկություններ հայ (նստակյաց-երկրագործ) և քուրդ (քոչվոր-անասնապահ) ժողովուրդների թվաքանակի, զբաղմունքների՝ երկրագործության, անասնապահության, տնայնագործության, արհեստների, փոխադրամիջոցների, առևտրի, փոխանակության, նյութական մշակույթի՝ բնակավայրերի ու բնակարանների դասավորվածության, ներսույթի, հատակազծի, և վերջապես՝ հասարակական, հոգևոր կյանքի ու կենցաղի, սովորույթների ու ավանդույթների, ինչպես նաև քաղաքական ու ազգամիջյան փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Ուշագրավ են հատկապես միջէթնիկ հարաբերությունները՝ հեղինակին հյուրընկալած Մուրթուլա բեկի բնութագիրը, երեկոյան հավաքույթները նրա տանը, ըստ ավագության բարձերին բազմելը, որը հիշեցնում է հին իրանական ու հայկական «Գահնամակի» կարգը⁵⁴: Մոկսի հայերից գիտնականի գրի առած բանահյուսական տեքստերից առանձին խումբ են կազմում ժողովրդական հեքիաթները, մանրապատում զրույցները, կենդանական վեպերն ու առակները, վիպական երգերն ու բալլադները, աշխատանքի և ծխական երգերը, երգիծական և մանկական երգերը, առածներն ու ասացվածքները, հանելուկներն ու շուտասելուկները: Գրքի նշանակությունը կարևորվում է նրանով նաև, որ 1915-1916 թթ. Մոկսում ոչ մի հայ չմնաց: Ուսումնասիրվող հարցի շրջանակից դուրս չեն մնացել և մեջընդմեջ խոսվում է ամուսնության ու հարսանիքի, ժողովրդական տոների (Համբարձում, Վարդավառ, Տյառնընդատաջ) մասին և այլն⁵⁵: Մեծանուն գիտնականը ծանրակշիռ վաստակ ունի նաև հայ բանագիտության ասպարեզում: 1939 թ. «Մասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի տոնակատարության միջոցառումները հանձնարարված էր գլխավորել Հ. Օրբելուն: Նա մեծ դեր ունեցավ «Մասունցի Դավիթ» համահավաք ժողովածուի (հայերեն և ռուսերեն) հրատարակման գործում (1939 թ.): Նրա նախաձեռնությամբ նույն թվականին Լենինգրադում տպագրվեց «Մասունցի Դավիթ» վեպի ռուսերեն թարգմանությունը և գիտնականի զեկուցումներով այն ներկայացվեց ԽՍՀՄ ժողովուրդների լայն շրջաններին⁵⁶: Նշենք, որ միջազգային բանագիտությանը մեր դյուցազներգությունը ծանոթ է հենց այդ թարգմանության շնորհիվ: Նրա ջանքերով էր, որ մեր դյուցազներգությունը, դուրս գալով ազգային սահմաններից, դարձավ համամարդկային մշակույթի սեփականություն: «Հայ հերոսական էպոսը» աշխատության և «Մասունցի Դավիթ» էպոսը («Խորհրդային գրականություն», ամսագիր, Եր., 1939, № 8-9) ուսումնասիրության մեջ Օրբելին հանգամանորեն անդրադարձել է էպոսի բովանդակությանը, կերպարներին, վեր է հանել էպոսի պատմական կորիզն ու ձևավորման ընթացքը, բացահայտել էպոսի և այլոց համանման գործերի միջև առկա ընդհանրությունները: Կենդանի, պատկերավոր,

⁵⁴ Տե՛ս Դ. Վարդումյան, Հովսեփ Օրբելու ազգագրական հետազոտությունները Մոկսում, «Նոր ազգագրական հանդես», Ա., Եր., 2005, էջ 122-124:

⁵⁵ Տե՛ս Կ. Ն. Յուզբաշյան, Ակադեմիկոս Հ. Օրբելի, Եր., 1971: Տե՛ս նաև Դ. Վարդումյան, Հ. Օրբելու ազգագրական հետազոտությունները Մոկսում, էջ 122-123:

⁵⁶ «Давид Сасунский, Армянский народный эпос», М.-Л., 1939, Հ. Օրբելի, Հայկական ժողովրդական էպոս, Եր., 1956: Նույնը՝ ռուսերեն:

ներշնչուն խոսքով նա վեր է հանել էպոսի պատմամշակութային ու գեղարվեստական արժեքները, ընդգծել նրա մեջ մարմնավորված ազատասիրական, հերոսական, խաղաղասիրական, մարդասիրական գաղափարները: «Առակները» ևս նրա հետազոտությունների շատ կարևոր մասն են: Ընդգրկելով հսկայական նյութ, հեղինակը ներկայացրել է XII-XIII դարերի Հայաստանի հասարակական կյանքն ու մշակույթը և փորձ կատարել պարզաբանելու, թե ինչպիսի արձագանք է գտել դարաշրջանը առակներում⁵⁷: Օրբելու ինչպես ազգագրական, այնպես էլ բանագիտական ուսումնասիրությունները աղբյուրագիտական և տնտեսական ընդհանրացնող գործեր են: Ակադեմիկոս Ն. Ա. Օրբելին թողել է հարուստ գիտական ժառանգություն: Հայ մշակույթի ասպարեզում Հովսեփ Օրբելին գնահատված է եղել որպես ռահվիրա⁵⁸:

1920-40-ական թթ. նշանավոր ազգագրագետներից էր նաև **Երվանդ Շահազիզը (1856-1951)**՝ գրականագետ, պատմաբան, ազգագրագետ, մանկավարժ: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր (1944), ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1946): 1922 թ. հրավիրվել է Երևան մասնակցելու Հայաստանի կենտրոնական կուլտուր-պատմական թանգարանի ստեղծման աշխատանքներին՝ նորաստեղծ թանգարանը՝ Նոր Նախիջևանից բերած արխիվային հարուստ նյութերով հարստացնելու համար: Թանգարանում աշխատել է որպես պատմագրական բաժնի վարիչ: Պատմաբանասիրական բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ է, որոնցից ազգագրական առումով ուշագրավ են՝ Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթավայրի պատմությանը, ազգային սովորությունների և ավանդույթներին վերաբերող «Նոր Նախիջևանը և նոր նախիջևանցիք» (ԱՀ, գ. 9, էջ 5-57), «Հին Երևանը» (Եր., 1931), «Աշտարակի պատմությունը» (Եր., 1987): Անտիպ է դեռևս «Չերքեզիա կամ Չերքեզիստան և չերքեզահայք» աշխատությունը:

Այլ հեղինակներ:

Հայ ազգագրության բնագավառում անառարկելի է նշանավոր լեզվաբան Գր. Ղափանցյանի (1887-1957)⁵⁹ հետազոտությունների կարևորությունը, առանձնապես հեթանոսական հավատալիքների ուսումնասիրության խնդրում: Տիրապետելով փոքրասիական մի շարք մեռած լեզուների (խեթերեն, ուրարտերեն, խուռիերեն և այլն)՝ Ղափանցյանը սեպագիր արձանագրությունների խորագինն ուսումնասիրությամբ պարզել է հայերի էթնիկական կապերը հարևան ժողովուրդների հետ, լեզվական փոխառություններն ու փոխազդեցությունները: Այդ առումով ուշադրության արժանի է «Chetto-armeniaca» (Եր., 1931) մենագրությունը, որտեղ քննել է հայերենի ու խեթերենի շուրջ 200 բառեր ու ձևեր, լուսա-

⁵⁷ Տե՛ս **Օրբելի Իոսիփ**, Басни средневековой Армении, М.-Л., 1956.

⁵⁸ Տե՛ս **Վ. Ն. Յուզբաջյան**, Հովսեփ Օրբելին որպես հայագետ, ՊԲՀ, 1987, № 1, էջ 11-22:

⁵⁹ Ծնվել է Աշտարակում, բարձրագույն կրթությունն ստացել է Պետերբուրգի համալսարանում, աշակերտել է Նիկողայոս Մառին: 1913 թ. ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետի հայ-վրաց-պարսկական բաժինը և աշխատանքի անցել Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանում: 1914 թ. մասնակցել է Անիի Ն. Մառի կազմակերպած պեղումներին: 1921 թ. հրավիրվել է Երևանի համալսարան և մինչև 1954 թ. ղեկավարել է լեզվաբանության ամբիոնը: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր է: Նրա հրատարակած աշխատություններից ուշագրավ են «Ընդհանուր լեզվաբանություն» (Եր., 1937-1939), «Ուրարտուի պատմություն» (1940), և այլ աշխատություններ (տե՛ս նաև Գրիգոր Այվազի Ղափանցյան, Գիտական գործունեության համառոտ ակնարկ, Եր., 1959):

բանել նաև փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների մշակույթի ու պատմության կնճռոտ հարցեր: Ղափանցյանի «Խեթական աստվածները հայոց մեջ»⁶⁰, «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» (Եր., 1944) մենագրությունները, «Զրահարսի պաշտամունքը հայերի մեջ»⁶¹ և «Խեթական մի առասպելի մասին, կապված կռունկի և գարնան աստվածության հետ»⁶² հոդվածները և «Հայասան - հայերի բնօրրան»⁶³ աշխատությունը մինչև օրս գնահատվում են որպես լուրջ ներդրում հայ ազգաբանության, հնագույն հավատալիքների լուսաբանման գործում: Ղափանցյանի նշանավոր աշխատություններից է նաև «Հայոց լեզվի պատմությունը» (Եր., 1961), որտեղ քննության են առնված հայ ժողովրդի կազմավորման հարցերը, հայոց լեզվի հնդեվրոպական նստվածքը:

Հայ ազգագրության վերաբերյալ ուշագրավ հետազոտություններ ունի Գ. Չուրսինը: Առաջինը նա հիմք դրեց Զանգեզուրի ազգագրական ուսումնասիրությանը, 1931 թ. լույս ընծայելով «Армяне Зангезура»⁶⁴ գիրքը: Նրան հետևում են Ն. Գրիգորովի, Ե. Մելիք-Շահնազարյանի, Ն. Շիրակունու, Գեղիվանովի հոդվածները, որոնք տպագրվեցին «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» մատենաշարով: Ստ. Լիսիցյանի, Գ. Չուրսինի հետ միասին Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, աշխատելով Կովկասի պատմահնագիտական ինստիտուտում, նույնպես կարևոր ներդրում ունեցավ հայ ազգագրության բնագավառում: Ուշագրավ են Լ. Մելիքսեթ-Բեկի «Հայ ազգագրագետ-հնագետ Ե. Լալայանը»⁶⁵, «Կովկասում Կովսդայի սովորույթի հարցի մասին»⁶⁶ և այլ հոդվածներ⁶⁷:

Հայ հեթանոսական կրոնի ուսումնասիրության խնդրում ուշագրավ է նշանավոր բանագետ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի «Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ» (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գ. Ա, Եր., 1946) ուսումնասիրությունը: Հեթանոսական պաշտամունքի մեկ այլ աստվածության՝ Վահագնի պաշտամունքի վերաբերյալ ուշագրավ հետազոտություն է կատարել Բ. Առաքելյանը⁶⁸: Ուշադրության արժանի է նաև Թ. Սվդալբեգյանի՝ արևի ու կրակի աստված Միհրին նվիրված «Միհրը հայոց մեջ»⁶⁹ աշխատությունը, իսկ բնության մեռնող և հարություն առնող աստվածություններին, հողի ու ջրի պաշ-

⁶⁰ Տե՛ս **Капанцян Г. А.**, Хетские боги у армян: в связи с генезисом армянского пантеона вообще, «Երևանի պետականալսարանի գիտաշխատություններ», հատ. 14, 1940, էջ 243-316:

⁶¹ Տե՛ս **Գր. Ղափանցյան**, Զրահարսի պաշտամունքը հայերի մոտ // «Խորհրդային գրականություն», 1940, թիվ 6, էջ 124-135:

⁶² Տե՛ս «Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», № 1, 1945, էջ 173-186:

⁶³ Տե՛ս **Капанцян Г. А.**, Хайаса-колыбел армян. Этногенез армян и их начальная история, Ер., 1956:

⁶⁴ Տե՛ս **Чурсин Г.** Армяне Зангезура, Тифлис, 1931, էջ 221-264:

⁶⁵ Տե՛ս **Меликсет-Бекоев Л.**, Армянский этнограф-археолог Е. А. Лалаян (К пятилетию со времени его кончины), СЭ, 1936, № 4-5, էջ 225-226:

⁶⁶ Տե՛ս **Меликсет-Бекоев Л.**, К вопросу об обычае кувады на Кавказе в связи с языковым пережитком матриархата, Сб. Академия наук СССР, XV, М.-Л., 1935, էջ 729-736:

⁶⁷ Տե՛ս **Меликсет-Бекоев Л.**, Указатель литературы по истории государства и права, обычному праву и юридическому древностям Грузии, Армении и Азербайджана, Тбилиси, 1939, **նույնի**՝ К истории удин (utica-argeniaca), «Труды Тбил. Гос. Ун-та», т. 23, 1942, էջ 25-55:

⁶⁸ Տե՛ս **Բ. Ն. Առաքելյան**, դիտողություններ վիշապաբաղ Վահագնի մասին, «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ.», № 2, 1951, էջ 75-81:

⁶⁹ Տե՛ս **Թ. Սվդալբեգյան**, Միհրը հայոց մեջ. Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 13-79:

տամունքին է նվիրված Վ. Բդոյանի «Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ» ուսումնասիրությունը⁷⁰:

Միյուրքում էլ լույս տեսան պատմաագագրական մի քանի շրջանների վերաբերող ուսումնասիրություններ, որոնք ավելի շատ տեղեկատվական, աղբյուրագիտական արժեքավոր ազգագրական գործեր են և արժանի են ուշադրության⁷¹:

Այդուհանդերձ հարկ է նշել, որ խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին տասնամյակներին (1920-1940-ական թթ.) յուրատեսակ քամահրական վերաբերմունք է եղել ազգագրական գիտության նկատմամբ, մասնագետներ գրեթե չեն պատրաստվել և միայն անցյալից հարատևող վերը նշված «մի քանի նախանձախնդիրների, հատկապես Սո. Լիսիցյանի ջանքերով է, որ գոյատևել է ազգագրությունը, վախվորած ծվարելով ՀՊԹ-ում և ԵՊՀ-ի աշխարհագրության մասնաճյուղում (գավառագիտություն անվան տակ)»⁷²: Ազգագրական գիտության նկատմամբ վերաբերմունքը, պայմանավորված աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերով, հետզհետե փոխվում է Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած նոր պայմաններում:

Ի մի բերելով վերը ասվածը՝ վստահորեն կարելի է պնդել, որ 1920-1940-ական թթ. հանդիսացան այն շրջափուլը, երբ ազգագրության բնագավառում սկզբնավորվեց և զարգացում ապրեց թանգարանային գործը, իսկ Գիտության և արվեստի, Կուլկասի պատմա-հնագիտական ինստիտուտների, ԵՊՀ-ի, Գիտությունների ակադեմիայի ստեղծմամբ նոր թափ ու ծավալ ստացավ ազգագրական նյութերի հավաքչական, գիտահետազոտական և գիտակազմակերպչական գործունեությունը: Նախախորհրդային շրջանում գործող ազգագրագետներ Ե. Լալայանը, Խ. Սամուելյանը, Սո. Լիսիցյանը, Բանագետներ Մ. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին և այլք արդեն խորհրդային տարիներին, հենվելով իրենց բազմամյա գիտելիքների և փորձառության վրա, ծավալեցին արդյունավետ հավաքչական և հետազոտական աշխատանք, որոշակի ներդրում ունենալով խորհրդահայ ազգագրության զարգացման գործում: Հայրենանվեր ազգագրագետներ-բանահավաքները խելամտորեն օգտագործեցին նաև նորագյուտ տեխնիկական միջոցները՝ լուսանկարում, ձայնագրում, չափագրում, քարտեզագրում, կինոնկարահանում և այլն, ինչի շնորհիվ գրանցված նյութերը ամբողջական տեսքով թողնվեցին հետագա ուսումնասիրողներին: Նրանց ծառանգության վրա արդեն XX դարի կեսերին սկսեց գործել ազգագրագետ-բանահավաքների հերթական սերունդը, որը ազգագրական նոր, ավելի համակողմանի հարցարանով առաջնորդվելով՝ հայ ազգագրությունը զարգացրեց ժամանակի պահանջներին համահունչ, ի մի բերելով ու հրատարակելով ինչպես թեմատիկ, այնպես էլ պատմաագագրական շրջանների ամբողջական հետազոտություններ: Այս շրջանը բնորոշվում է նաև ազգագրության և բանահյուսության՝ որպես գիտության ոլորտի բնագավառների տարանջատման ու զարգացման ժամանակաշրջան:

⁷⁰ Տե՛ս «Աշխատություններ Հայաստանի պետական թանգարանի», № 3, Եր., 1950, էջ 5-71:

⁷¹ Տե՛ս **Արամ Երևմյան**, Մպահանի Չահարմահալ գավառը, «Բազմավեպ», 1923, № 7-12, 1924, № 1-3, 6-12, 1925, № 3, **Վահան Համբարձումյան**, Գյուղաշխարհ, պատմական և ազգագրական ուսումնասիրություն, Փարիզ, 1927, **Ս. Ա. Բախտիկյան**, Արաբկիր և շրջակայքի գյուղերը, Պեյրուֆ, 1934, **Թորոս Ազատյան**, Ակն և ակնցիք, Բսթանապուլ, 1943 և այլն:

⁷² Տե՛ս **Ղ. Վարդումյան**, Հայ ազգագրությունը Ի դարում, «Բազմավեպ», 1-4, 2003, էջ 452:

Բանալի բառեր - «Ազգագրական հանդես», հավաքչական և հետազոտական գործունեություն, ազգագրություն, բանահյուսական նյութեր, թանգարաններ, նյութական և հոգևոր մշակույթ, հավատալիքներ

Ռաֆիկ Նահպետյան , Հայ ազգագրական գիտությունը Խորհրդային շրջանում (1920-1940-ական թթ.)-Հայ ազգագրական գիտությունը խորհրդային շրջափուլ թևակոխեց իբրև պատմամշակութային գիտության լիովին կազմավորված բնագավառ: Խորհրդային կարգերի հաստատումով սկսվեց հայագիտության զարգացման նոր փուլ՝ Հայաստանում գիտության մյուս բնագավառների հետ միասին բարենպաստ պայմաններ և զարգացման լայն հեռանկարներ ստեղծվեցին նաև ազգագրական գիտության համար: Նյութական հնարավորություններ ու հեռանկարներ բացվեցին ինչպես գիտահետազոտական, այնպես էլ դաշտային բանահավաքչական աշխատանքների ծավալման համար: Հայ ազգագրագետներ Ե. Լալայանը, Խ. Մամվելյանը, բանասերներ Ս. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին մեծ դեր ունեցան խորհրդահայ ազգագրության զարգացման առումով: Ազգագրության շրջանակներում զարգացավ նաև թանգարանային գործը, կազմավորվեց Արվեստի և գիտության ինստիտուտը, Կովկասի Պատմա – հնագիտական ինստիտուտը: Այն, ինչ նախկինում ինքնուրույն պետականության բացակայության պատճառով մեզանում կատարվում էր առանձին անհատների և ազգագրական, գավառագիտական և նման ընկերությունների նախաձեռնությամբ ու ջանքերով, սկսեց իրականացվել պետական հոգածությունը՝ վայելող համապատասխան հիմնարկների ու բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ծրագրված, հետևողական գործունեությամբ: Խորհրդային ազգագրության խնդիրների ու հեռանկարների, սոցիալիստական գյուղի վերափոխումների անդրադարձների վերաբերյալ պահանջներ էին առաջ քաշվում միութենական ազգագրության կողմից: Գաղափարական այս պարտադրանքի պայմաններում հայագիտության, այդ թվում նաև ազգագրական գիտության ապահով և անկաշկանդ զարգացումը ըստ էության դարձավ անհնարին: Այդուհանդերձ, հայ ազգագրական ազգագրական գիտության ձեռքբերումները խորհրդային տարիներին ակնառու էին:

Рафик Наапетян, Армянская этнографическая наука в советское время (1920-1940гг.)-Армянская этнографическая наука вошла в советскую эпоху как полностью сформированная область культурно-исторической науки. В статье описывается процесс развития армянской этнографии в 1920-1940гг. в новых общественно-политических условиях, а также деятельность тех преданных делу специалистов, которые обеспечили подобающий уровень исследований данной сферы. Так, работающие в досоветское время этнографы Е. Лалаян, Х. Самуелян, фольклористы М. Абегиан, О. Орбели и др. в советские годы осуществили эффективную собирательную и исследовательскую деятельность, основываясь на своих знаниях и предыдущем опыте и внося свой вклад в развитие этнографии Советской Армении. В области этнографии формировалось и нашло развитие музейное дело, а создание Института Науки и искусства, Историко-археологического института Кавказа, Ереванского государственного университета, Академии наук обусловила новый размах собирательной, научно-исследовательской и научно-организационной деятельности. Преданные родине этнографы-фольклористы умело использовали также новые технические средства, как фотографирование, записи, разметки,

картографирование, видеозапись и др., благодаря чему собранные материалы остались следующим поколениям исследователей в полном объеме. Указанный период также определяется как период разделения и развития этнографии и фольклора в качестве самостоятельных областей.

Rafik Nahapetyan, Armenian ethnographic science in the Soviet era (1920-1940)- Armenian ethnographic science entered the Soviet era as a fully formed area of cultural and historical science. The article describes the development of Armenian ethnography in 1920-1940 within new socio-political conditions, as well as the activities of those dedicated professionals who provided the proper level of research in this field. Thus, ethnographers E. Lalayan, H. Samuelyan, folklorists M. Abegyan, O. Orbeli, etc., who worked in pre-Soviet times, carried out effective collective and research activities in Soviet years based on their knowledge and previous experience and contributed to the development of ethnography Soviet Armenia. In the field of ethnography, the museum business was formed and developed, and the creation of the Institute of Science and Arts, Historian-Archaeological Institute of the Caucasus, Yerevan State University, Academy of Sciences determined the new scope of collective, scientific research and scientific and organizational activities. Ethnographers-folklorists, dedicated to their native land, skillfully used also new technical means, such as photographing, recording, marking, mapping, video recording, etc., thanks to which the collected materials were fully left to the next generation of researchers. This period is also defined as the period of separation and development of ethnography and folklore as independent fields.